

Petar Milosavljević

ČASOPIS POLJA I JUGOSLOVENSTVO

Hvala Vam što ste me pozvali da svojim prilogom učestvujem u jubilarnom broju Polja, povodom pedesetogodišnjice časopisa. Kako sam iz pisma razabrao, Vi ste mi na neki način sugerirali da evociram uspomene na ona Polja koja je moja generacija uređivala.

Kad su nekadašnja Polja u pitanju, mene i sada, u potpuno izmenjenim okolnostima, posebno zanima tema jugoslovenstva. Jugoslovenstvo je bilo jedna od glavnih karakteristika nekadašnjih Polja. Moj prilog jubilarnom broju usmeren je ka osvetljavanju toga fenomena.

VIĐENJA POLJA IZ LIČNOG UGLA

Od proleća 1956. saradnik sam i *Tribine mladih* i *Polja*. Deo moje intelektualne biografije vezan je za te institucije. Bio sam jedan od urednika *Polja* od 1958. do 1968. (s prekidima), a jedno vreme i glavni i odgovorni urednik časopisa (1965-1968).

Redakcije *Polja* i *Tribine mladih* pokrenule su zajednički još jednu manifestaciju: *Stražilovske susrete mladih intelektualaca Jugoslavije*. Prvi od tih susreta organizovan je 1959, drugi 1960, treći 1963, četvrti 1968. Učestvovao sam u organizovanju svih tih susreta a, kao glavni urednik *Polja*, bio sam i glavni organizator poslednjeg, četvrtog stražilovskog susreta.

Stražilovski susreti mladih intelektualaca Jugoslavije na neki način ključni su za razumevanje programske politike ne samo *Polja* i *Tribine mladih* već i *Sterijinog pozorja* i *Zmajevih dečjih igara*. Oni su pravljani po modelu: hajde da u Novom Sadu okupimo predstavnike mladih iz glavnih jugoslovenskih intelektualnih sredina; da nađemo zajedničku temu za razgovor; da omogućimo da se naši gosti što bolje upoznaju i druže. Redakcija *Polja* je po istom modelu nastojala da obezbedi saradnju iz svih jugoslovenskih republika; *Tribina mladih* je nastojala da među gostima ima značajne predstavnike mnogih jugoslovenskih gradova. Na sličan način nastojali su da čine i *Sterijino pozorje* i *Zmajeve dečje igre*. Koliko se sećam, mi koji smo učestvovali u kulturnom životu Novog Sada tih godina, mnogo puta se nismo međusobno slagali. Jedni drugima često nismo bili lično bliski. Ali ponašali smo se prema jednom modelu. A taj model je bio: poštovati posebnosti pojedinih sredina, ali susretati se i saradivati. Polazili smo od toga da smo svi ravnopravni

sagovornici i ravnopravni učesnici u zajedničkoj stvari na principu dobrovoljnosti i zajedničkih interesa.

Sećam se da sam kao organizator susreta, naročito u Skoplju i Ljubljani, dakle još 60-ih godina prošlog veka, sretao pojedince koji su bili protiv svega što bi imalo jugoslovenski karakter ili jugoslovensko ime. Jedan poznati makedonski pesnik mi je govorio: *Ja sam Makedonac, a ne Jugosloven*. Objasnili su mu drugi makedonski pesnici da ta dva pojma jedan drugi ne isključuju. Makedonci su redovno dolazili na stražilovske susrete, a tako su činili i Slovenci i drugi.

Godine 1959. bio je na naslovnoj strani *Polja* objavljen moj tekst pod naslovom *Krležijanstvo*. Taj tekst će, jedno vreme, označavati bitnu orijentaciju časopisa. *Polja* su godinama bila ne samo projugoslovenski nego i krležijanski orijentisan časopis. Pozivali smo se na Krležu koji je između dva svetska rata bio glavni predstavnik jugoslovenske levice, ali i ideolog koji se među prvima pobunio protiv staljinističkog dogmatizma, pa je za nas bio istovremeno simbol jugoslovenstva i antidogmatizma. To je, u tadašnjim okolnostima, bio maksimum slobode.

Pre nego što sam štampao pomenuti tekst o Krleži, *Polja* su mi objavila eseje o srpskim piscima: Radu Draincu, Rastku Petroviću i Momčilu Nastasijeviću. Moj tekst o Nastasijeviću je jedan od prvih koji su o njemu objavljeni posle Drugog svetskog rata, kao što je i onaj o Krleži bio prvi tekst o sukobu na književnoj levisi. Na Nastasijeviću ću i doktorirati 1974. godine. I Nastasijević, ali i onaj Krleža koji je bio u sukobu sa Komunističkom partijom, mojoj generaciji su tada još bili nepoznati. Stariji i obavešteniji nisu se tada upuštali u ovakve teme: znali su koliko je to politički opasno.

O usmerenju ondašnjih *Polja* govori i jedna rubrika koju sam ja pokrenuo 1959. godine, a zvala se *Književni imenik*. U 39. broju lista u njoj su objavljena četiri moja teksta o četiri pesnika, pod naslovima: Zvonimir Golob, Mateja Matevski, Ciril Zlobec, Pavle Popović. U rubrici su predstavljeni: jedan hrvatski, jedan makedonski, jedan slovenački i jedan srpski pesnik. U 40. broju *Polja* objavio sam *Imenik* po istom modelu; samo su imena bila druga: Miodrag Bulatović, Dane Zajc, Jure Kaštelan, Ante Popovski; u broju 41. bili su predstavljeni: Gane Todorovski, Kajetan Kovič, Ljubomir Simović. Bibliografija *Polja* i moja pokazuju da su godine 1960. u *Književnom imeniku* predstavljeni samo Momčilo Milankov i Vlada Urošević. Kasnije je ta rubrika tavorila dok se nije ugasila. Teško je bilo iz broja u broj pisati o toliko stvaralaca, a da to bude ozbiljno.

Nije se sve odvijalo na najbolji način u radu redakcije *Polja* tih godina. Kad se obrati pažnja na pojedinosti, sukobe, smenjivanja, vidi se da je život toga glasila imao i svoju tamnu stranu. Ali u pogledu izuzetno velike otvorenosti glasila prema drugim sredinama, jugoslovenskim, evropskim i svetskim, nikada nije bilo spora. Danas se često govori o drugom i drugima sa naglašenim stavom da prema njima treba imati razumevanja. Ondašnja *Polja* su polazila od stava da postoje drugi u našem bližem i daljem okruženju koje treba upoznati. Biti otvoren i zainteresovan za razne druge sredine i stvaraoce – to je bila i orijentacija ali i škola mišljenja.

Blizu je četrdeset godina otkako sam otišao iz *Polja*, tj. otkako praktično u njima ne saradujem. Ali, škola mišljenja na kojoj su bila izgrađena *Polja*, a kroz koju sam u mladosti prošao, odredila je moje kasnije ponašanje. Moja prva knjiga eseja, *Tradicija i avan-*

gardizam (1968) sastavljena je od tekstova koji su u većini prethodno objavljeni u *Poljima*, a bili su posvećena uglavnom srpskim pesnicima. Srpsku književnost ja sam nastojao da sagledavam u širem, jugoslovenskom i evropskom kontekstu. U tome mi je kasnije pomogao i predmet *Metodologija proučavanja književnosti* koji sam predavao na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. O tome svedoče i moje knjige *Metodologija proučavanja književnosti* (1985) i hrestomatija *Teorijska misao o književnosti* (1991), koje sam stvarao već kao univerzitetski profesor. One su prikazivale teorijske doprinose i pojedina i nacionalnih škola u razmeđu od Homera do Deride vodeći računa i o opštem i o pojedinačnom. U tom duhu bila je zamišljena i moja hrestomatija *Književnoteorijska misao Jugoslovena*, rađena za holandsko-američkog izdavača Džona Bendžamensa. Ova hrestomatija, u dva toma, na preko 600 strana na engleskom jeziku, primljena je za štampu i reklamirana kod ovog izdavača, ali je objavljivanje obustavljeno pošto je došlo do razbijanja Jugoslavije. Na sličan način kao što sam u *Književnom imeniku* prikazivao pesnike, u ovoj hrestomatiji sam prikazivao teoretičare jugoslovenskih naroda. Imao sam u tome podršku svih živih autora koji su u knjizi bili zastupljeni svojim radovima.

U filozofiji nauke je spoznato da i autori ne deluju nezavisno od paradigmi ili modela i škola mišljenja. Filozof koji je to spoznao, Amerikanac Tomas Kun, svoje otkriće objavio je u poznatoj knjizi *Struktura naučnih revolucija* (1962). Kun je izraz paradigma mišljenja vezivao za jednu intelektualnu zajednicu ili generaciju: pokazao je da se i u nauci pojedine intelektualne zajednice razlikuju po paradigmi mišljenja. Podsećanjem na Kuna hteo sam da kažem da su nekadašnji urednici *Polja*, bez obzira na svoje osobenosti, pripadali jednoj paradigmi (modelu) mišljenja koja je bila svojstvena ondašnjoj intelektualnoj zajednici mojih vršnjaka.

Model mišljenja i ponašanja, prikazan ovde na primeru moga rada, nije bio karakterističan samo za *Polja*. Primenjivale su ga i neke druge novosadske institucije kao što su *Tribina mladih*, *Sterijino pozorje* ili *Zmajeve dečje igre*. Sve te institucije osnovane su sredinom 50-tih godina 20. veka. Sve su one imale jugoslovenski karakter i izrazitu orijentaciju da okupljaju stvaraoce iz raznih delova Jugoslavije.

U vremenu o kojem govorim takva projugoslovenska orijentacija nije bila neki izuzetak. Ona je "odozgo" svesno negovana i podsticana. I u drugim delovima Jugoslavije postojale su institucije sa jugoslovenskim predznakom ili sadržajem. Takvi su, na primer, bili smotre dečjeg stvaralaštva u Šibeniku i Kotoru, ili smotra pozorišnog amaterizma u Trebinju. Projugoslovenske orijentacije nisu bile lišene ni *Struške večeri poezije* koje su ipak pravljene po modelu "Makedonija i svet" ili manifestacija *Radost Evrope* u Beogradu koja je pravljena po modelu "Beograd i Evropa".

U Novom Sadu je broj institucija, usmerenih ka jugoslovenskom programu, bio izrazito veći nego u drugim sredinama. Otuda se o jugoslovenstvu, kao karakteristici ovih institucija, može govoriti kao o fenomenu, a o Novom Sadu kao o jednom izrazitom centru jugoslovenstva.

Srpska ideja jugoslovenstva

Kao i mnogi drugi, i ja sam sam mislio da je ideja jugoslovenstva po poreklu hrvatska, a da su je Srbi samo prihvatili. U mojim tekstovima mogu se naći tragovi takvog mišljenja. Susreo sam se, međutim, sa činjenicama koje su pokazale da su pod jednim imenom, pod imenom jugoslovenstva, u prošlosti bile prisutne dve različite ideje: srpska i hrvatska. Srpska ideja jugoslovenstva javila se ranije. Nju su, u otporu prema unitarizmu ilirskog pokreta, formulisali prvaci Matice srpske Teodor Pavlović i Jovan Subotić još krajem 30-tih godina 19. veka. Oni su smatrali da Jugo-Slavjani: Slovenci, Hrvati, Srbi i Bugari nikako ne treba da se pretvore u nekakve Ilire, već treba da se razvijaju kao posebni narodi. Ali kao međusobno bliski narodi, oni treba da neguju i ono što će ih zbližavati i povezivati. Više detalja o tim stavovima i o njihovoj istoriji izneo sam najpre u studiji o Jovanu Subotiću (zbornik *Liber amicorum*, posvećen akademiku Radomiru Ivanoviću, 2000), a posebno u tekstu *Dve ideje jugoslovenstva: srpska i hrvatska* koji je bio saopšten kao referat na 15. Kongresu slavističkih društava Jugoslavije u Nišu 2001. godine i objavljen u zborniku radova sa toga skupa (*Književnost i istorija*, V, Niš 2003). Osim toga tekst je štampan i časopisima *Krajina* (Banja Luka, 2002, br. 3) i *Raška škola* (2002/3, 38-39).

Shvatio sam naknadno da smo se mi Novosađani, negujući ideju jugoslovenstva, ponašali više u duhu ideja naših predaka, Teodora Pavlovića i Jovana Subotića, nego u duhu koji je bio karakterističan za jednu drugačije koncipiranu ideju jugoslovenstva čiji su rodonačelnici ilirci, a posebno biskup Josip Juraj Štrosmajer. Otkrio sam da je ono što smo mi činili svog prethodnika imalo i u Nadeždi Petrović koja je početkom 20. veka u Beogradu organizovala više izložbi jugoslovenskih umetnika (Bugara, Srba, Hrvata, Slovenaca). Na neki način, naši prethodnici su bili i mladi Pavle Popović i Jovan Skerlić koji su organizovali prvi kongres jugoslovenskih književnika koji je u Beogradu 1904. okupio predstavnike Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara, a drugi je po istom modelu, održan u Sofiji sledeće godine. U to vreme je izraz jugoslovenski značio isto što danas znači izraz južnoslovenski. Moja istraživanja su, takođe, pokazala da srpska ideja jugoslovenstva nije vezana za stvaranje države Jugoslavije ili za njeno očuvanje ili rušenje, već za negovanje normalnog života jugoslovenskih (preciznije u skladu sa današnjom terminologijom – južnoslovenskih) naroda. Po toj ideji, južnoslovenski narodi treba da se razvijaju na prirodan način, kao i drugi evropski narodi, a to znači kao posebni individualiteti, ali kao individualiteti koji se neće zatvarati, već saradivati pre svega sa najbližim narodima, razume se i drugima, u užem i širem okruženju. Na pitanje: da li bih, posle svega što se desilo sa Jugoslavijom, imao šta da zamerim toj ideji, rekao bih da nemam.

Srpska ideja jugoslovenstva nastala je i razvijala se u duhu ideje o evropskim narodima koju je najbolje formulisao Herder u svojim *Idejama* (1784-91) a plastično predstavio u svojoj antologiji *Glasovi naroda u pesmama* (1778-9). Nju je lepo potvrđivao i Gete svojom teorijom o svetskoj književnosti koja treba da sadrži osobene glasove raznih naroda. (Te ideje je Gete posebno jasno predstavio govoreći Ekermanu o srpskim narodnim pesmama). Na temelju Herderovih ideja i razvile su se slavistika i srbistika kao filološke discipline. Takođe, na temelju tih ideja saradivali su Kopitar i Vuk. Oni su i znali i isticali da pripadaju posebnim, ali bliskim, narodima. Treba stalno imati u vidu da su romanti-

čari na svim stranama Evrope negovali dve komplementarne orijentacije: nacionalizam (kao težnju za afirmacijom vlastite nacije) i kosmopolitizam. Uzete zajedno, te dve težnje isključivale su šovinizam. Može se biti istovremeno nacionalista i kosmopolita, ali se ne može biti i kosmopolita i šovinista. Šovinizam je pojava koja se širi uporedo sa internacionalizmom ili sa njegovom varijantom u novom obliku: mondijalizmom. A korene im treba tražiti na drugoj strani, a ne ni kod Herdera, ni Getea, ni Vuka Karadžića.

Između ideja Herdera, Pavlovića i Subotića, kongresa jugoslovenskih književnika 1904. u Beogradu i 1905. u Sofiji, *Sterijinog pozorja* i *Stražilovskih susreta* postoji bitna srodnost. U toj srodnosti, kojoj ne nedostaje i kontinuitet, treba sagledati i novosadsku praksu negovanja ideje jugoslovenstva. Ova ideja jugoslovenstva zasnovana je na istim temeljima na kojima funkcionišu moderni evropski narodi, posebno zemlje i narodi pojedinih evropskih regiona (recimo skandinavske zemlje i zemlje Beneluksa). I ideja *Evropske unije*, kakvu je u viziji imao posle Prvog svetskog rata Dimitrije Mitrinović, u osnovi je bliska toj ideji. Da bi se saradivalo, nije nužno živeti u jednoj državi.

Srpska koncepcija jugoslovenstva nije podrazumevala postojanje jugoslovenske države, niti je u nekom vidu takvu državu projektovala. Ona se mogla sprovesti i pre stvaranja Jugoslavija i u vreme njenog postojanja kao i posle njenog nestanka. Ipak nju je bilo najteže u njenoj punoći sprovesti u vreme postojanja države Jugoslavije, prosto zato što je jugoslovenstvo bilo zatvoreno u granice te države, što se nametalo kao državna ideologija i što nije obuhvatalo i Bugare.

Zagrebački model jugoslovenstva

Pored ove, srpske ideje jugoslovenstva, postojala je i jedna druga, koju sam nazvao hrvatskom ili austro-hrvatskom idejom jugoslovenstva. Ona se nadovezivala na ilirski pokret. Od ilirstva je uzela sadržinu, a od srpske ideje je prisvojila ime. Rodonačelnik austro-hrvatske ideje jugoslovenstva bio je Josip Juraj Štrossmayer. On je nastavio da neguje unitarističke ideje ilirskog pokreta koje su imale za cilj da ilirsko, a potom jugoslovensko, ime posluži kao stepenica na putu ka stvaranju jedinstvene nacije koja bi potom ponela hrvatsko ime. Teodor Pavlović i drugi Srbi, poput Sterije, Sarajlije i sličnih prozreli su to i na to blagovremeno upozoravali. Pošto srpski prvaci tokom Prvog svetskog rata baš i nisu imali jasnu svest o razlikama između srpske i hrvatske ideje jugoslovenstva, oni su, u ratnim prilikama, prihvatili hrvatsku ideju jugoslovenstva. Tako je 1918. nastala država "jednog, troimenog i troplemenog naroda", Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

Posle Drugog svetskog rata Beograd je ostao prestonica Jugoslavije, ali su najuticajnije institucije sa jugoslovenskim imenom bile u Zagrebu: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i Jugoslavenski leksikografski zavod. Obe su proistekle iz hrvatske ideje jugoslovenstva i delovale su u njenom duhu. O prirodi ovih institucija ponešto može da kaže njihova biografija.

Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti osnovana je 1867. na temelju programa tada glavnog ideologa jugoslovenstva čakovačkog biskupa Josipa Juraja Štrossmajera i

uz njegov novčani prilog. Za vreme postojanja Nezavisne Države Hrvatske Ante Pavelića ona je promenila ime u Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (1941-1945). Nekoliko godina posle pobeđe partizanskog pokreta, njen rad je bio obnovljen pod starim imenom – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1948). Pod tim imenom ona je delovala sve do razbijanja Jugoslavije 1991. Tada je opet dobila ime koje je imala pod ustaškim režimom – danas se zove Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

Jugoslavenski leksikografski zavod osnovan je 1952. godine odlukom Savezne vlade na čijem čelu je bio Josip Broz Tito. Zadatak ove institucije bio je da na naučnoj osnovi, u duhu vladajuće marksističke ideologije, izgradi sistem znanja o jugoslovenskim narodima i narodnostima i da zadovolji druge enciklopedijske potrebe. Za direktora ove institucije postavljen je Miroslav Krleža. Dvadeset godina kasnije, u vreme delovanja *Masovnog pokreta* (1972), postalo je jasno da postoji velika razlika između onog Krleže kakav nam se, kao predstavnik jugoslovenske levice predstavio, i onog koji je u to vreme delovao. Otprilike u to vreme sam saznao da je Krleža u svoj Zavod preuzeo celu ekipu *Hrvatske enciklopedije* koja je izlazila za vreme Pavelića. Glavni urednik te *Enciklopedije*, Mate Ujević, postao je Krležin zamenik, a Ujevićeva ekipa postala je osnova *Centralne redakcije* ovog Zavoda. Posle razbijanja Jugoslavije, Jugoslavenski leksikografski zavod promenio je ime; sada se zove Leksikografski zavod "Miroslav Krleža".

I treća značajna zagrebačka institucija, Matica hrvatska, ima veze sa jugoslovenstvom. Njeno prvo ime bilo je Matica ilirska. Ona je osnovana u vreme ilirskog pokreta 1842. godine, kada se iliristvom označavalo nešto što će kasnije biti preimenovano u jugoslovenstvo. Ali već 1872. ona je dobila ime Matica hrvatska i nije ga više menjala.

Za ove tri hrvatske nacionalne institucije karakteristično je da su se služile idejama ilirstva i jugoslovenstva da bi ostvarile usko nacionalne hrvatske interese. To sada ne spori ni hrvatska strana; poneki se time i hvale. Pokazalo se sasvim jasno da hrvatski prvaci (npr. Štrosmajer, Jagić, Novak, Krleža) i nisu shvatili ideju jugoslovenstva kao trajno opredeljenje, već kao taktičko sredstvo da bi se postigli strateški interesi: prevodenje Srba rimokatolika u korpus hrvatske nacije uz stalno dalje cepanje i umanjivanje srpskog nacionalnog tela naročito putem prisvajanja srpskog jezika. Kad je jugoslovenska ideja odslužila svoje, hrvatski lideri su je odbacili. Kritičari ove ideje zato su u pravu kada kažu da je to jugoslovenstvo bilo lažno. Ali je njegov učinak bio značajan. JAZU, kao najstarija akademija na južnoslovenskom prostoru i JLZ kao jedina profesionalna leksikografska ustanova imale su u tom periodu vodeću ulogu i moć državne prisile u svojim rukama. Ove ustanove su davale usmerenje i glavnim srpskim nacionalnim institucijama: Matici srpskoj, Srpskoj književnoj zadruzi, Srpskoj akademiji nauka i umetnosti i drugima. O tome sam opširno pisao u svojim tekstovima, posebno u knjizi *Uvod u srbistiku* (2002, 2003). Iz tih tekstova se može videti kako su ove i druge srpske nacionalne institucije napustile i svoju i srpsku filološku tradiciju i postale "produžena ruka hrvatske filologije". A događaji koji su zadesili jugoslovenske narode krajem 20. veka pripremani su prvo u oblasti filologije.

O potrošenosti i nepotrošenosti jugoslovenske ideje

Moj tekst *Dve ideje jugoslovenstva: srpska i hrvatska* počinje podsećanjem na izjavu gospodina Mila Đukanovića da je ideja jugoslovenstva potrošena. Tim povodom izneo sam stav da je potrošena hrvatska ideja jugoslovenstva, ali da nije potrošena i srpska ideja.

Prilikom razbijanja Jugoslavije hrvatska ideja jugoslovenstva je izgubila moćan instrument za svoje ostvarivanje: izgubila je državu koja je, u Titovom totalitarnom sistemu, bila u službi te ideje. Verovatno da je više nemoguće današnju Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti ponovo preimenovati u Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti, kao što je jednom već bilo učinjeno. Takođe verujem da je nemoguće da Leksikografski zavod "Miroslav Krleža" ponovo postane jugoslovenski.

Sa porazom hrvatske ideje jugoslovenstva, šanse da se obnovi i zaživi punim životom strateški je ponovo dobila ona ideja koju sam identifikovao kao srpsku. Ova konstatacija je važna jer se tiče celog srpskog naroda, a samim tim i Novog Sada. Dok se razvijao u duhu srpske ideje jugoslovenstva Novi Sad je bio Srpska Atina. Izraz Srpska Atina počeo je da živi od 60-tih godina 19. veka. Upravo u to vreme, iz Srpske Atine, iz Novog Sada, Srpsko narodno pozorište pružilo je presudnu pomoć u stvaranju Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu. To je činjenica poznata kao i ona da je osnivač Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu, Jovan Đorđević bio kasnije i upravnik Narodnog pozorišta u Beogradu. Od Novog Sada kao Srpske Atine niko od Južnih Slovena, pa ni šire, nije imao štete. Kao centar srpstva i slovenstva Novi Sad je zračio pozitivnom snagom. Tako, ipak, nije bilo sa Novim Sadom u vreme dominacije hrvatske ideje jugoslovenstva i pored svih njegovih institucija sa jugoslovenskim predznakom. U njega je neosetno počela da se uvlači politika nacionalnog iskorenjivanja. Politika nacionalnog iskorenjivanja bilo kog naroda ne može da vodi dobru ni kod susednih naroda. Ona vodi pometnji vrednosti. Do te pometnje je došlo prilikom razbijanja Jugoslavije. Nema razloga da se veruje da je ijedan deo populacije bivše Jugoslavije u toj pometnji dobio nešto dobro.

U svekolikom zlu koje se desilo populaciji na tlu bivše Jugoslavije, jedino stvarno dobro jeste ponovo ukazana šansa da se obnovi herderovska, tj. evropska, tj. srpska ideja južnoslovenstva. Na idejama Vuka Karadžića, Teodora Pavlovića i Jovana Subotića niti bi se stvarala Jugoslavija, niti bi bio stvaran "jedan troimeni i troplemeni narod", ni dvoimeni narod *Hrvato-Srbi* (Jagićev izraz), niti bi došlo do ovog galimatijasa sa različitim nazivima jednog istog jezika. Na njihovim idejama i nama Južnim Slovenima moglo se desiti isto što i drugim evropskim narodima, da učvrste svoj nacionalni identitet. Velika je istorijska šteta što je bila potisnuta ideja jugoslovenstva/južnoslovenstva koja nije računala sa Jugoslavijom kao državom, ali je računala sa južnoslovenskim narodima ustrojenim na evropskim principima i sa njihovom međusobnom saradnjom. Kako će se ta ideja, koja je zdrava, ostvariti u budućnosti, to je otvoreno pitanje. Ali je važno znati da je ta ideja postojala u daljoj prošlosti, da ni u bližoj prošlosti nije bila sasvim nestala i da postoji potreba da se ona ostvari.